

Історичні науки

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Хмельницький університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

Khmelnytskyi University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

**ГАЙСИНСЬКИЙ ПОВІТ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (1862 – 1872
рр.): ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ,**

ДЕМОГРАФІЇ ТА СТАНОВОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

**THE GAISIN DISTRICT IN THE POST-REFORM PERIOD (1862 -
1872): FEATURES OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT,
DEMOGRAPHY, AND CLASS STRATIFICATION**

***Анотація.** Мета дослідження на основі різноманітних джерел зробити аналіз соціально – економічного розвитку та демографічного стану Гайсинського повіту Подільської губернії у пореформений період (1862 – 1872 рр.). Використовуючи статистичні джерела, ми спробуємо з'ясувати, як Селянська реформа вплинула на суспільно - господарське життя населення краю та виявити капіталістичні відносини у цій частині Подільської губернії.*

Методологія дослідження базується на історичному, статистичному, порівняльному, хронологічному, логічному методах. Наукова новизна полягає у постановці питання про необхідність дослідження суспільно – господарського життя та демографічного стану

земель Правобережної України у пореформений період на основі архівних джерел та документів, переоцінка окремих положень в історії, що до розвитку капіталізму. Висновки. Таким чином, у пореформений період Гайсинський повіт залишався відсталим сільськогосподарським регіоном, де майже не було фабрично – заводської промисловості та відповідно промислового пролетаріату. Поміщикам належала більшість землі, яку вони почали поступово здавати в оренду, а сільське господарство базувалося на відсталих системах землеробства та примітивних знаряддях праці. Така система господарювання була малопродуктивною. Селянська реформа не призвела у даному краї до формування вільного ринку, розвитку технологій та суспільної модернізації. Головною продуктивною силою залишалось селянство, яке чомусь не «поспішало» перелаштовуватись на капіталістичні форми господарювання. Більшість продукції вироблялось для власного споживання, а не на ринок, як того вимагав капіталізм.

Ключові слова: демографія, трипільна система, демографічний приріст, домінуюча форма, землеробство, тваринництво, оренда, промисли, ремісниче виробництво, стратифікація, демографія.

Summary. The purpose of the study is based on various sources to analyze the socio-economic development and demographic status of the Gaisin district of Podillia province in the post-reform period (1862 - 1872). Using statistical sources, we will try to find out how peasant reform influenced the social and economic life of the population of the region and to identify capitalist relations in this part of Podillia province.

The research methodology is based on historical, statistical, comparative, chronological, and logical methods.

The scientific novelty is to ask the question of the need to study the social and economic life and demographic status of the land of Right-Bank Ukraine in

the post-reform period based on archival sources and documents, reassessment of certain provisions in history related to the development of capitalism.

Conclusions. Thus, in the post-reform period, the Gaisin district remained a backward agricultural region, with almost no factory industry and no industrial proletariat. The landlords owned most of the land, which they gradually began to lease out, and agriculture was based on backward farming systems and primitive tools. Such an economic system was low -productive. The peasant reform did not lead in this region to forming a free market, developing technologies, and social modernization. The main productive force remained a peasantry, which for some reason did not "hurry" to adapt to capitalist forms of management. Most products were produced for their own consumption, not the market, as required by capitalism.

Key words: *demography, tripartite system, demographic growth, dominant form, agriculture, animal husbandry, rent, crafts, handicraft production, stratification, demography.*

Гайсинський повіт був утворений 29 серпня 1797 р. Він ділився на 3 округи: Куна , Теплик , Тернівку. Його центром було місто Гайсин, яке розташовувалось на березі річки Соб. У повіті також знаходились такі населені пункти, як Тульчин, Муровані Курилівці, Тиврів, Гришківці та ін.

На півночі ця адміністративна одиниця межувала з Брацлавським повітом та Київською губернією, на заході - з Ольгопільським і Брацлавським повітами, на півдні - з Балтським повітом, на сході - з Київською губернією. Його площа станом на 1866 р. становила 61.50 миль², 311.340 десятин, 2.975.8 верст (3.174,58 км².) [4, с. 22].

Поверхня повіту знаходилась у зоні лісостепу та була рівною. Вона являла собою плоске підвищення розчленоване річковими долинами. Невеликі пагорбоподібні височини, які розташовувались поруч один з одним і мали відносно невелику висоту, починалися в Балтському та

Уманському повітах. Цей район, в цілому, можна вважати дуже посушливим. На схід від уманського повіту була пуста і безліса територія, тоді як на заході від кодону Брацлавського повіту знаходились невеликі ліси. Широкі рівнини мали степовий характер. Їх довжина досягала 20 верст, а ширина від 3 до 6,5 верст. Рівнина ставала хвилястою лише біля сіл Слободище та Леухова. Ґрунт загалом чорний, лише по берегах р. Соб зустрічався піщаний, місцями глинистий, особливо по лівому березі [7, с. 167]. І чим далі від річки, тим більше він переходив у супісок, суглинок, суглинний і глинистий чорнозем. Ґрунтовий горизонт у даний проміжок часу становив 51 см, гумус складав 5,962%; гігроскопічна вода 4,078% [2, с. 234, 251].

Головною річкою повіту був Південний Буг із притоками Соб, Самець-Річка, Вербич, Жежуха, Кислячок, Ладизинка, Мочулка, Рудка, Тарнавка, Сура тощо. Озер у даній місцині не було. Болота лежали лише по берегах річок. Водойми займали площу 3.260 дес., а болота лише 830 дес. [6, с. 192-193]. У Гайсинському повіті населених пунктів, які знаходились між річками, не було. Однак при кожному містечку були озера без назв.

На території краю також знаходилися ліси, площа яких складала 52,177 десятин, що становило 16,75% від загальної поверхні повіту [6, с. 192]. Тут росли породи різних дерев, але переважав граб. В південній частині Гайсинщини переважно ріс дуб. Однак, без дотримання правил лісового господарства та будь – якого обліку, вони вирубувались. Це завдавало великих збитків навколишній місцевості та господарству регіону. Отриманий будівельний матеріал використовували для місцевих потреб. Дрова використовували цукрові та винокурні заводи. Деревину як паливо використовували також і місцеві жителі.

Зрубані ділянки лісу з часом перетворювались в чагарники або заростали травою, перетворюючись тим самим у лісові сінокоси. Сінокосів у цьому краї було мало, ледь набиралась десята частина простору. Сіножаті

поділялись на лугові та лісові. Лише одна маєтність у повіті в с. Могильне мала степовий сінокіс. Місць спеціально відведених для випасу худоби не було.

Заплавні луки займали невеликі ділянки по течії р. Соби, від с. Кам'яногірки Київської губернії до м. Ладижина, на проміжку 30 верст. Однак ця площа не забезпечувала кормами навіть худобу власників цих оболоней. Трава що там росла, була більш подібна до болотної, ніж сінокісної. Очевидно через брак кормів у деяких маєтностях використовували штучний травозасів. Для засіву переважно використовували конюшину, люцерну, експарцет.

У пореформений період населення краю займалось землеробством, тваринництвом, садівництвом, городництвом тощо. Провідною галуззю залишалось сільське господарство. У ньому була задіяна найбільша кількість населення. Цьому сприяли кліматичні умови та родючий ґрунт.

У Гайсинському повіті продовжувала бути панівною трьохпільна система господарювання. Багатопільну використовували лише в окремих випадках, зокрема для вирощування цукрового буряка та штучного травозасіювання. Всього під полями знаходилося 205.100 десятин, що становило 65,87 % від загальної кількості.

У досліджуваний період почастишали випадки передання маєтностей в оренду. Майже половина господарств були в оренді. Це на думку окремих науковців, було першою ознакою зародження капіталістичних відносин. Однак у великих власників не було іншого виходу. Втрачаючи дармову робочу силу, їм потрібно було після реформи перебудовуватись. Оскільки самі вони не вміли та й не хотіли обробляти землю, то найкращим виходом була оренда. При цьому форма землеволодіння не змінювалась. Дрібні ділянки у користування не надавались. Орендарі обробляли землю частково наймаючи робітників, а почасти працювали самі із власним реманентом. Сіяли у даній місцевості пшеницю сортів: остиста червона, арнаутка та

сандомирка. Також висівали жито, овес, ячмінь, просо, гречку, ріпак, коноплю, льон, горох. Кукурудзу та сочевицю засівали у невеликих розмірах. Середня врожайність досягала 6 – 7 сам. [3, с. 57]. В поміщицьких маєтностях приблизно озимих посівів буває до 25 т. , а ярових до 20 т. В селянських господарствах висівалось до 15 т. , а озимих до 12 т. десятин [3, с. 59]. Для більш повної картини розуміння величини висіву зерна наведемо приклад. У 1870 р. в повіті було висіяно 46 тис. четвертин озимої пшениці. У 1871 р. цей показник зменшився, і становив 42 тис. четвертин. В 1872 р. вже посіяли 45 тис. четвертин. Як бачимо єдиного показника висіву не було. Найбільше пшениці у Подільській губернії висівали у цей проміжок часу у Балтському (середній показник 60 тис. четв.) та Ольгопільському повітах (відповідно 76 тис. четв.) [5, с. 18-19].

Також у 1870 р. було посіяно жита -26 тис. четв., ярової пшениці 8 тис. четв., овесу – 25 тис. четв., ячменю – 19 тис. четв., гречки – 17 тис. четв., інших ярових хлібів – 21 тис. четвертин. В 1871 р. жита посіяли вже менше – 25 тис. четв., ярої пшениці – 5 тис. четв., овесу – 35 тис. четв., ячменю – 20 тис. четв., гречки – 15 тис. четв., інших ярових хлібів – 17 тис. четв. В 1872 р. величина посіяного жита становила 26 тис. четв., ярої пшениці – 0,6 тис. четв., овесу - 27 тис. четв., ячменю – 20 тис. четв., гречки – 18 тис. четв., інших ярових хлібів - 7 тис. четв. [5, с. 18-19].

Урожай як у поміщиків так і в селян був різним, на що впливало чимало факторів. Величина озимих коливалась від 4 до 10 сам, а ярових від 5 до 7 сам. [3, с. 59]. Так у 1870 р. озимої пшениці зібрали 278 тис. четвертин. Різниця між посіяним та зібраним зерном становила + 232 тис. четвертин. Жита зібрали 154 тис. четв. (+ 128 тис. четв.), ярової пшениці – 19 тис. четв. (+ 11 тис. четв.), овесу - 80 тис. четв. (+ 55 тис. четв.), ячменю – 53 тис. четв. (+ 34 тис. четв.), гречки – 65 тис. четв. (+48 тис. четв.), інших ярових хлібів – 82 тис. четв. (+61 тис. четв.). В 1871 р. був великий неврожай, однак величина зібраного жита становила 151 тис. четв. (+ 126 тис. четв.), ярової

пшениці- 15 тис. четв. (+10 тис. четв.), овесу – 117 тис. четв. (+82 тис. четв.), ячменю – 53 тис. четв. (+ 33 тис. четв.) гречки – 34 тис. четв. (+19 тис. четв.), інших ярових хлібів – 55 тис. четв. (+ 38 тис. четв.). В 1872 р. жита зібрали - 102 тис. четв.(+76 тис. четв.), ярої пшениці – 2 тис. четв.,(+1,4 тис. четв.), овесу - 95 тис. четв. (+68 тис. четв.), ячменю – 129 тис. четв.(+109 тис. четв.), гречки – 114 тис. четв. (+96 тис. четв.), інших ярових хлібів - 31 тис. четв.(+ 24 тис. четв.) [5, с. 52-53]. Як бачим, навіть у неврожайні періоди родючість була непоганою. Як на наш погляд, запорукою цьому явищу був чорнозем, який займав значну площу повіту.

Населення краю споживало зерно власного виробництва. Надлишок хліба, зокрема пшениці, відправляли на продаж в м. Одесу. Частину переробляли на муку на місцевих млинах. Жито та ячмінь продавали на винокурні. Недоліку в хлібах у повіті ніколи не було. Неврожай в краї в пореформений період також не було [3, с. 59]. На відміно від інших повітів Подільської губернії, тут не докучали ховрахи та саранча.

Із коренеплідних рослин важливе значення відігравали лише цукрові буряки. Всі інші рослини: картопля, червоний буряк, були лише доповненням для домашнього господарства. При гарному врожаї картоплі, не дивлячись на посередню врожайність хлібів, місцеве населення не відчувало проблеми у харчуванні. Ріпа не висівалась. Червоний буряк вирощували лише на городах для зимових продовольчих припасів. Білий, цукровий буряк, що мав великий попит на цукрових заводах. висівався на великих плантаціях поряд із цукровими заводами. Найбільше цієї культури висівали: у с. Могильній на 300 дес., Красносільському маєтку – на 350, Пельямпольському – на 250, Темному – 25, Білоусівці – 150, Лукашівці – 150, Уляниці – 200, Паланці – 100, Остолопові – 50, м. Райгороді – 8, Мельниківцях – 130, Носівцях – 150, Касановій – 100, Куні – 150, Городкі – 250 десятин тощо. В Тепликському помісті на околицях Соболівського

цукрового заводу до 1.000 десятин. Отриманий буряк продавали на Могилянський, Красносільський і Соболевський цукрові заводи [3, с. 60].

Волокнисті, стручкові, баштані рослини не вирощувались. Також не розводили в промислових масштабах і тютюн. Сіяли його лише для домашнього вжитку. Сама найбільша плантація знаходилась у м. Ладизин, в іноземця Лусановського. Під цю культуру він відвів до 2 десятин. Найбільше тютюну вирощували у с. Жерденівці. Тут його посіяли 12 господарів, що зайняло площу 1 дес. 300 саж. Найбільш поширеним був турецький сорт [3, с. 57].

Рапсом та льоном засівали невеликі площі та виключно у поміщицьких господарствах. Соняшник, горох, боби та сочевицю сіяли виключно на городах для домашнього споживання.

Великих городів та садів, які б мали промисловий характер у повіті не було. Під садами знаходилось 5.612 дес. землі [6, с. 192]. Сади були майже у кожному поміщицькому та селянському господарстві. За своїми розмірами вони були невеликими, де кількість дерев коливалась від 10 до 30 штук. Їх прибутковість визначити надзвичайно важко. На нашу думку вона була незначною, оскільки фрукти збирали майже повністю для власного споживання. Найбільше садів було у селах: Грузьке, Митків, Рахнівка, Чечелівка, Карбівка, Метлинці, Шура, Носівці і Ометинці. Фрукти збирали самі ж господарі. Деякі продавали врожай ще на деревах, до періоду дозрівання дрібним підприємцям. Урожай продавали на місцях або вивозили в Херсонську губернію [3, с. 59].

В садах вирощували вишні, черешні, яблука, грушки, сливи. Все це було місцевих сортів. Акліматизованих рослин у Гайсинському повіті не було. Догляд за садами був недбалий. В оренду вони майже не здавались. Оскільки сади не мали промислового характеру і не носили товарної складової, то не дивно, що їм не приділялось належної уваги. Селяни вимушені були зберігати фрукти шляхом сушінням. Зібрані фрукти сушили

на підготовлених у садах сушарках – печах із дерев'яними решітками. Надлишок фруктів продавали на місцевих базарах та у малих пропорціях [3, с. 58]. Виноградників у краї не було, тому виноробством ніхто не займався.

Другою великою галуззю виробництва, що розвивалась у Гайсинському повіті, було тваринництво. В період капіталізму воно мало б стати сферою промислового виробництва м'яса, молока та інших продуктів тваринного походження для задоволення потреб людей і отримання прибутку. Однак у пореформений період на даній території цього не спостерігалось. Гуртового тваринництва у повіті не могло бути через малоземелля та відсутність кормової бази. Коней та волів тут розводили лише для обробітку землі та ведення домашнього господарства. Більшість населення для цього використовувала одного вола або коня. Дуже рідко використовували для цієї роботи 4 – 6 волів або 2 коней. У великих поміщицьких господарствах кількість худоби досягала до 350 голів, у середніх – до 200 голів, дрібних до 40 . На селянський двір припадало до 2 голів робочої худоби. Тому селяни вимушені були допомагати один одному в оранці полів на певних умовах [3, с. 63]. Не було у повіті кінних заводів, гуртових тваринницьких базарів, збірних пунктів для тварин та прогінних трактів. Ця галузь ще не набула промислового характеру. Поміщики не займалися розведенням овець, тому не була розвинена торгівля овчиною та вовною. Лише селяни утримували кіз та овечок для власного споживання. Все розвивалось на рівні феодальних відносин.

Станом на 1864 р. у повіті нараховувалось: 45.258 коней, 35.150 рогатої худоби, 65.327 простих овець, 8.590 тонкорунних овець, 25.652 свиней, 1.930 кіз, 29 віслюків. Всього нараховувалось 151.936 голів різноманітної худоби [6, с. 192]. У 1870 р. величина поголів'я худоби дещо змінилась. Так, за 6 років кількість коней у повіті зменшилась на 25.556 шт., і становила 19.700 голів. Величина великої рогатої худоби навпаки зросла до 35.700 одиниць (+ 550 шт.).Поголів'я простих овець сягало 50.100 од. (-

15.227 шт.), а тонкорунних 800 шт. (- 7.790 шт.). Величина кіз майже не змінилась 1.900 од. (-30 шт.). Поголів'я свиней зросло до 31.900 шт. (+ 6.248 шт.) [5, с. 78].

Худобу зимою кормили виключно соломою та половою. При цукрових заводах та винокурнях рогату худобу вирощували на продаж. Її кормили жомом та бардою (залишком після відгонки спирту). Коням до цього ж корму додавали овес та залишки від очистки різного роду хліба. Ячмін'я у корм не давали. Не давали у селянських господарствах худобі і солі, оскільки вона дорого коштувала. А ті хто давав, робив це у дуже малій кількості. Тваринництво у Гайсинському повіті було більш як необхідність для подальшого господарського розвитку, ніж форма підприємницької діяльності.

Що до розвитку птахівництва, то ця галузь у досліджуваний період також не мала капіталістичної складової. Місцеві жителі розводили в обмежених кількостях курей, гусей, качок, індиків в основному для задоволення власних потреб. Надлишок, у дуже незначній кількості, продавався на місцевих базарах. Птицю навіть спеціально не відгодовували для продажу. Покупці після відкорму птахів використовували для власного харчування [3, с. 61].

Не було використано також економічного потенціалу бджільництва. Ця галузь, як і при феодализмі, залишалась занедбаною, та не до оціненою. І хоча в поміщицьких маєтках та селянських господарствах краю і були вулики, але їх кількість була не значною. Вироблений продукт використовували переважно для власного споживання. Лише віск скуповували торговці євреї для подальшого перепродажу. Не розвивалось у даній місцевості також шовківництво.

У повіті, у якому були озера та річки, закономірним було розвиток рибальства. Саме ця галузь при товарному капіталістичному виробництві мала великі можливості для розвитку та збагачення завдяки рибним

ресурсам. Однак у Гайсинському повіті вона не набула промислового товарного характеру. І хоча в озерах та річках водились карасі, коропи, лини, щуки, окуні тощо, величина їх вилову була настільки малою, що риби не вистачало для задоволення місцевих потреб. Її привозили із інших повітів [3, с. 63]. Не розвиненим у данім краї було і полювання. Не існувало тут мисливського промислу на звіра та птицю. І навіть аматорські лови для власного споживання були рідкістю.

Незважаючи на те, що більшість населення займалася сільським господарством, майже в кожному населеному пункті були люди, які додатково виробляли ті чи інші товари. Це були невеликі майстерні, спрямовані на задоволення місцевих потреб. Основні види ремесл, які розвивалися на Гайсинщині, були пов'язані з текстилем, гончарством, обробкою дерева, ковальством, виготовленням меблів, бондарством, чимбарством тощо. Для всіх них характерним був ручний спосіб виробництва на дому із залученням членів родини. Це був радше спосіб зайняти руки в короткі періоди часу, вільні від сільськогосподарських робіт [3, с. 58]. Товар продавали по різних цінам на місцевих базарах. Матеріал для виробів використовували давальницький, або купляли у лавках. Оскільки більшість виробництва не мали постійного характеру і не були постійним заняттям, говорити про їх капіталістичну спрямованість було б недоречним. У регіоні, окрім 2 – х цукрових заводів (Красносілецького й Могильнянського), іншої промисловості не було) [4, с. 49]. Величина найманих робітників була мізерною. Держава фінансової допомоги краю не надавала і нових заводів тут не будувала.

Єдиною галуззю, що мала постійний розвиток у пореформений період було будівництво. Воно розвивалась за власний кошт місцевого населення і залежало від багатьох факторів. У селах будинки будувались дерев'яні одноповерхові. На Поділлі їх називали мазанками. Цегляних будівель, не рахуючи церков та адміністративних будівель, також не споруджували.

Дахи були крутими, і здебільшого покривалися житньою соломою. Лише деякі заможні односельці могли дозволити собі залізне накриття. Хати будувались без фундаменту, прямо на землі, використовуючи вкопані стовпи. Саме вони були основою для подальшого будівництва як житлових будинків, так і інших забудов. Будівлі багатих односельців зводились на кам'яному фундаменті.

Селянське житло зазвичай мало 2 кімнати – по одній на кожну половину будинку, які розділяли сіни. Права кімната була чорна, а ліва чиста. Іноді було відгородження для речей. Димохід робили із хмизу, який обмащували глиною. У заможних комин робили цегляним. Вікна у хатах були маленькими, а їх розмір коливався від 0,5 до 1 аршина (35,5 до 71,12 см.). Найчастіше вікна виходили на вулицю. Прикрас на віконцях не робили. Житлові будівлі стояли окремо від господарських (комори, сараїв, льохів тощо). Церкви та будинки священиків знаходились в центрі населеного пункту біля площі.

Кам'яних будівель у Гайсинському повіті у пореформений період, не було. Місцевий камінь граніт у будівництві не використовували. Його не використовували для будівництва шосейних доріг, оскільки таких тут не було.

Цегляні будівлі були лише у м. Гайсин. У 1860 р. із 690 будинків лише 9 були побудовані із цегли. Зокрема: 1 православна церква, синагога, 4 єврейських молитовних заклади, міська лікарня і 2 торгівельних лавки [1, с. 608]. У 1863 р. тут проживало 9.630 жителів (4.952 чол. і 4.678 жін.). Власниками будинків було 525 осіб. Місто знаходилось на правому березі річки Соб, на відстані 1.583 версти від Петербурга і 257 верст від Кам'янця – Подільського. З точки зору соціальної стратифікації картина була наступною. У 1860 р. тут проживало 469 купця, 6.729 міщан, 817 осіб цехових. З точки зору релігійності: 6.581 осіб православних, 825 католиків, 104 старовіри, 1.863 іудеї [1, с. 608]. В 1863 р. у місті нараховувалось 4.952

чоловіка і 4.678 жінок, що разом складало 9.630 осіб.) [4, с. 49]. У 1866 р. у місті проживало 9.189 осіб. За 4 наступні роки населення міста виросло лише на 228 осіб, і в 1870 р. досягло величини 9.417 осіб (4.920 чол. і 4.497 жін.). Кількість цегляних будівель зменшилась до 7, але кількість будинків збільшилась до 1.493 шт. [5, с. 97]. Фабрик та заводів у місті не було. Населення займалось сільськогосподарським виробництвом та промислами. Торгівля тут була незначною, і здійснювалась через кожні 2 тижні. Найбільшими населеними містечками повіту були: м. Теплик - 4.271 осіб, Гранів – 3.484 осіб, Соболівка - 3.205 осіб, Кіблич - 2.351 осіб, Хощівка - 2.911 осіб, Тернівка - 2.430 осіб тощо [4, с. 121].

Що до заселеності Гайсинського повіту, то станом на 1860 р. тут проживало 158.660 осіб (80.255 чол. і 78.405 жін.). Згідно станової стратифікації 1,192 були дворяни, 5.077 державних селян, 101.597 селян що вийшли з кріпацтва, 6.290 однодвірців, 15.932 військових поселенців. Що до релігійної складової, то 2.509 осіб були католиками, 8.246 іудеїв [1, с. 608]. У 1866 р. на цій території вже проживало 163.891 осіб (81.832 чол. і 82.059 жін.). Приріст за 6 років становив 5.231 осіб (+1.577 чол. і +3.654 жін.). На 1 квадратну версту припадало 55,1 осіб. Якщо населення Подільської губернії у даний проміжок часу становило 1.868.857 осіб, то частка проживаючих у цей час у Гайсинському повіті становила лише 8,76 % [4, с. 22-23].

За станами населення краю поділялось: 877 спадкових дворян, 324 особистих дворян, 1.673 православне біле духовенство, 22 православних монахів, 13 католицьких священиків, 33 іудейських священики, 18.456 містян, 139.632 селян, 23.847 військових поселян, 28 іноземців. За віросповіданням: 151.029 православне населення, 3.408 римо – католицьке, 119 старовірів, 10.907 іудеїв, 16 протестантів [6, с. 192]. У 1870 р. населення повіту у порівнянні із 1866 р. де що зменшилось, і становило 158.605 осіб (79 318 чол. і 79.287 жін.). Величина скорочення становила 5.286 осіб (-937 чол. і +882 жін.). Оскільки у Подільській губернії у цьому році проживало

1.933.188 осіб, то частка населення повіту складала лише 8,20 % [5, с. 14]. За віросповіданням це населення поділялось: 142.419 осіб (71.190 чол. і 71.220 жін.) православних; 69 (34 чол. і 35 жін.) старообрядців; 2.955 (1.565 чол. і 1.390 жін.) римо – католики; 58 (28 чол. і 30 жін.) протестанти; 13.102 (6.490 чол. і 6.612 жін.) іудеї; 2 чол. мусульманина [5, с. 60-61].

Отже, у пореформений період Гайсинський повіт залишався відсталим сільськогосподарським регіоном, де майже не було фабрично – заводської промисловості та відповідно промислового пролетаріату. Поміщикам належала більшість землі, яку вони почали поступово здавати в оренду, а сільське господарство базувалося на відсталих системах землеробства та примітивних знаряддях праці. Така система господарювання була малопродуктивною. Селянська реформа не призвела у даному краї до формування вільного ринку, розвитку технологій та суспільної модернізації. Головною продуктивною силою залишалось селянство, яке чомусь не «поспішало» перелаштовуватись на капіталістичні форми господарювання. Більшість продукції вироблялось для власного споживання, а не на ринок, як того вимагав капіталізм. Не спостерігається гомогенізації сільського населення, яке перетворювало б мікроклімат, ґрунт, рельєф, природнє середовище у товар, який би породжував земельну ренту. Навіть предмети особистого вжитку місцеві ремісники робили у вільний від землеробства час. Селянський спосіб життя просяк у всі сфери суспільного життя. У порівнянні з I половиною XIX ст., у житті повіту майже нічого не змінилось, окрім демографії. Величина населення хоч і повільно, але зростала. Однак на розвитку краю це майже не позначалось.

Література

1. Географическо-статистический словарь Российской империи / составил по поручению Императорского Русского географического общества П.П. Семёнов-Тян-Шанский, при содействии В. Зверинского,

- Р. Маака, Л. Майкова, Н. Филиппова и И. Бока : Т. I. Санкт-Петербург, 1863. 727 с.
2. Докучаев В.В. Русский чернозем: отчет эконо. обществу / В. В. Докучаев; ред. и авт. предисл. Р. В. Вильямс. Москва, Ленинград: Сельхозгиз, 1936. 551 с.
 3. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. Каменец-Подольск : Тип. Губ. упр. 1873. 226 с.
 4. Статистический временник Российской империи. серия I. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург. 1866. 453 с.
 5. Статистический временник Российской империи серия II, выпуск X, Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург, 1875. 287с.
 6. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург.: Тип. Гогенфельдена и К°, 1866. 200 с.
 7. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej z rycinami i mapam przez X. Wawrzynca Marczyńskiego, T. III. Wilno 1823. 324 s.